
Boekbesprekingen

Bijbelwetenschappen

P.H.R. van Houwelingen (red.),
*Apostelen. Draggers van een spraakmakend
evangelie* (COT, 3^e serie onder red. van
prof. dr. J. van Bruggen), J.H. Kok,
Kampen, 436 p., € 39,90
(ISBN 97890343518338).

Met dit themadeel, gewijd aan de apostelen van Jezus Christus, is de serie *Commentaar op het Nieuwe Testament* voltooid, 24 jaar na de verschijning van het eerste deel. Een compliment voor de redactie, auteurs en uitgever. In dit afsluitende deel worden de achtergronden van de Brief aan de Hebreeën, de Katholieke brieven en de Openbaring van Johannes in kaart gebracht en voorts de na-apostolische tijd (Apostolische Vaders, Apologeten en een aantal Apocriefen). De auteurs willen op deze wijze de eenheid laten zien van het apostolische getuigenis in al zijn schakeringen. Alle boeken van het Nieuwe Testament staan in een kring rond het heilswerk van God in Jezus Christus. In die zin behoren ook Paulus en de evangelisten tot het apostolisch getuigenis. Aan hun getuigenis is in eerdere themadelen aandacht geschonken.

Deel 1 is een historische beschrijving van het apostolisch evangelie vanuit Jeruzalem (Van Houwelingen), terwijl in deel 2 een thematische uiteenzetting wordt gegeven van de kernpunten van het geloof, geordend rondom de kernwoorden: geloof in God, Jezus Christus, de Geest, genade en toekomst, de kerk, apostolisch gezag, het lijden (Van Bruggen). Deze kernwoorden geven ook de lijn aan van het derde deel waarin een aantal patres ter sprake komen. Zij worden gete-

kend als leraars (Van Houwelingen), spoorzoekers (Van Spanje), herders, martelaren en getuigen (Bakker) en eigenzinnigen, namelijk zij die de apostolische traditie aanvechten of corrigeren (Lalleman), terwijl het laatste hoofdstuk van de hand van Van Houwelingen ingaat op de vorming van de canon.

Het boek wordt gekenmerkt door een vlotte schrijfstijl, heldere betoogtrant en *last but not least*: eerbied voor de Schrift zoals wij deze ontvangen hebben. Van Bruggen en zijn medewerkers aarzelen dan ook niet tegen de stroom van het historisch-kritisch Bijbelonderzoek op te roeien en tegen gevestigde meningen in de nieuwtestamentische wetenschap in te gaan. Zo gaat men uit van een vroege datering van de brieven van Jakobus, Petrus en Judas en van de echtheid van deze brieven. Pseudepigrafie werd in het vroege christendom afgewezen als een vorm van vervalsing en bedrog (p.88, 397). Maar gaat het beroep op de Canon Muratori helemaal op? Slaat het woord 'ervalsing' in regel 64 op de naam waarachter een auteur zich zou verschuilen of heeft het veeleer te maken met een inhoudelijke afwijzing van de sekte van Marcion? Het katholieke of algemene van de zeven brieven heeft volgens Van Houwelingen te maken met de katholiciteit van Jeruzalem, omdat alle auteurs afkomstig waren uit de moederkerk in de heilige stad. Dat gezichtspunt levert een boeiende schets op van de missionaire beweging en de ontwikkeling van de Messiasbelijdende gemeente van Jeruzalem. Onhelder blijft voor mij hoe de auteurs de verhouding tussen het aardse en het hemelse Jeruzalem zien. Dat het niet om een nationalistisch toekomstperspectief gaat, zeg ik hen graag na, maar betekent dit dat er geen verwachting is voor

het aardse Jeruzalem als stad van de ene gemeente uit Israël en de volken?

De opmerking dat we in het Nieuwe Testament naast het briefcorpus te maken hebben met een verzameling geschiedenisboeken, doet de vraag rijzen naar de aard van de Bijbelse geschiedschrijving als verkondiging van feiten. Het 'menselijke' betreft volgens Van Bruggen niet de inhoud, maar alleen de vormgeving en de presentatie. Worden er toch niet inhoudelijk verschillende accenten gelegd? Zou bijvoorbeeld de belijdenis van de rechtvaardiging van de goddeloze zo geformuleerd zijn in de Catechismus en de Geloofsbelijdenis als we alleen de Katholieke brieven zouden hebben? We moeten Paulus en Jakobus niet tegen elkaar uitspelen, maar het getuigenis van de *justificatio impii* klinkt bij de eerste toch helderder door dan bij Jakobus. Overigens sluit die verscheidenheid de eenheid in het apostolisch getuigenis, geworteld in de ene Kurios, niet uit!

In het hoofdstuk over de Barnabasbrief en de preek van Melito van Sardes kon ik me niet aan de indruk onttrekken dat de anti-joodse uitlatingen in deze geschriften wat geminimaliseerd worden. Een beroep op de geschiedenis is nog geen inhoudelijke rechtvaardiging. Niet ontkend kan worden dat de werkingsgeschiedenis van genoemde geschriften in een aantal opzichten voor het Joodse volk rampzalig is geweest. Een mooi hoofdstuk is gewijd aan de vorming van de canon, waarbij ik het jammer vind dat het boek van Herman Ridderbos over dit onderwerp ten enenmale ontbreekt. Voor velen was dit boek destijds een eye-opener. Ook vroeg ik me af waarom er nauwelijks aandacht is voor Irenaeus van Lyon (2^e eeuw). Mijn vragen nemen niet weg dat ik dankbaar ben voor dit boek dat inderdaad zoals de omslagtekst vermeldt een venster biedt op

het vroege christendom. In een tijd waarin religie als product van menselijke ervaring weer hoge ogen gooit is het goed dat aandacht gevraagd wordt voor het apostolisch getuigenis als fundament van de kerk van alle tijden en plaatsen.

A. Noordegraaf

Rolf A. Jacobson (red.), *Soundings in The Theology of Psalms: Perspectives and Methods in Contemporary Scholarship*, Fortress Press, Minneapolis 2011, 197 p., \$ 32,00 (ISBN 97808005697396).

In het woord vooraf van zijn vertaling van het boek van de Psalmen schreef Luther in 1528 dat de Psalmen een Bijbel in het klein zijn en een boek met voorbeelden voor al de heiligen. Athanasius heeft de Psalmen met een tuin vergeleken waarin wij alle planten tegenkomen die wij ook elders in de Bijbel vinden. Zeker is dat de Psalmen de eeuwen door zowel in het kerkelijke als persoonlijke leven een grote plaats hebben gehad. Bij academisch onderzoek van de Psalmen komen nog telkens weer nieuwe aspecten aan het licht of wordt wat reeds lang onderkend werd, in een nieuw licht gesteld. In de bundel *Soundings in The Theology of Psalms* is een aantal bijdragen over de Psalmen van oudtestamentici met verschillende confessionele achtergrond verzameld, onder redactie van Rolf A. Jacobson, de voorzitter van de werkgroep Psalmen van de *Society of Biblical Literature*.

In het bijzonder de tweede bijdrage van Harry P. Nasuti is van belang. Hij stelt de vraag of het wel juist is te spreken van een theologie van de Psalmen. Doet deze benadering wel voldoende recht aan het feit dat in de Psalmen bijna altijd in de tweede persoon over God en dus tot God wordt gesproken

en de psalmist zijn klachten in de eerste persoon enkelvoud of meervoud verwoordt? Het antwoord van Nasuti sluit aan bij het klassieke antwoord. Het subjectieve element van de Psalmen is normatief bedoeld. De geloofsworsteling en geloofsoverwinning van de psalmist is een model voor de gelovigen van latere generaties. De Psalmen zijn niet in de laatste plaats van belang omdat zij een theologische antropologie bieden.

Niet alleen Nasuti maar ook de andere oudtestamentici die aan de *Soundings in The Theology of Psalms* hebben meegewerkt, zien als overkoepelend thema van de Psalmen dat JHWH regeert. Zowel Jerome F.D. Creach als J. Clinton McCann jr. verbinden dit thema met dat van de rechtvaardigen aan wie onrecht is aangedaan en aan wie door JHWH recht wordt verschaft. De centrale betekenis van de tegenstelling rechtvaardigen en goddelozen in de Psalmen behoeft geen betoog. Na Spreuken komt deze tegenstelling het meest in de Psalmen aan de orde. Zeer behartigenswaardig is ook de bijdrage van Nancy L. de Claissé-Walford over de wraakpsalmen. Evenals in ons eigen land door prof. dr. H.G.L. Peels is beklemtoond, brengt zij naar voren dat de bede om wraak een verzoek aan JHWH is om recht te doen. De psalmisten geven aan dat niet zichzelf maar alleen JHWH de dingen recht kan zetten. Zij geeft ook aan dat de bede om wraak behoort te corresponderen met het aangedane onrecht. Deze bede mag slechts in uitzonderlijke situaties worden gebruikt. Als het gaat om de actualisering van de wraakbeden is deze opmerking van groot belang.

Elk boek over de Bijbel zegt niet alleen iets over de Bijbel of het besproken Bijbelgedeelte maar ook over de schrijver(s). Dat geldt ook van deze bundel. De Verlichting propageerde als ideaal dat men alle vooroordelen zou afleggen. Deze zienswijze heeft

grote invloed gehad op de wijze van omgang met de Schrift. Het manco van de Verlichting was dat zij geen oog had voor haar eigen vooroordelen. De atmosfeer van de bundel *Soundings in The Theology of Psalms* is duidelijk die van het postmodernisme. Dat blijkt al heel duidelijk in de bijdrage van Walter Brueggemann waarmee de bundel wordt geopend. Brueggemann wil de hermeneutische inzichten van Ricoeur voor de uitleg van de Schrift vruchtbaar maken. Het kan als winst worden gezien dat men beseft dat geen enkele Bijbeluitlegger de Schrift zonder vooroordelen leest. Bezwaar is – ook bij de bijdragen in deze bundel – dat bij de postmoderne benadering het onderscheid tussen uitleg en toepassing meer dan eens vervaagt. Zonder die beide te scheiden en zonder te pretenderen dat de uitleg van de tekst helemaal samenvalt met de tekst zelf, moet toch meer dan de auteurs doen de objectieve betekenis van de Bijbeltekst in haar oorspronkelijke context worden beklemtoond. Een probleem is echter dat bij de Psalmen die oorspronkelijke context niet altijd gemakkelijk is vast te stellen. De Scandinavische geleerde Mowinckel veronderstelde een cultische achtergrond voor vrijwel alle psalmen. Echter lang niet alle oudtestamentici volgen hem daarin. Feit is wel dat meer dan bij de meeste andere Bijbelgedeelten, de betekenis van de tekst bij de Psalmen nauw met het gebruik ervan is verbonden. Zij waren van meet af aan bedoeld om ook de komende generaties te dienen in de expressie van het geloof. Hier stuiten we dan weer op het bijzondere karakter van de Psalmen, en zijn we terug bij de constatering van Luther waarmee deze recensie werd geopend.

P. de Vries

Boven-Hardinxveld

K. Schmid, *Literaturgeschichte des Alten Testaments. Eine Einführung*,
Wissenschaftliche Buchgesellschaft,
Darmstadt 2008, 272 p., € 29,90
(ISBN 9783534165216).

De auteur, hoogleraar Oude Testament en vroege Jodendom aan de universiteit van Zürich, geeft in dit boek een literatuurgeschiedenis van het Oude Testament. Hij verstaat hieronder een inleiding in het Oude Testament, die echter niet de orde van de canon volgt, maar de historische ontwikkeling. De meerwaarde van een literatuurgeschiedenis is dat zo de verbindingen met literatuur uit dezelfde periode (horizontaal) en met de ontstaans- en receptiegeschiedenis (verticaal) duidelijker naar voren komen.

In het eerste deel geeft Schmid een verantwoording van zijn visie op het genre 'literatuurgeschiedenis' en bespreekt hij algemene aspecten van taal, schrift en het ontstaan van literatuur in het oude Israël. Vervolgens gaat hij chronologisch in op de literatuur van Israël. Als indeling neemt hij de wereldrijken van het Oude Nabije Oosten. Dat leidt tot de volgende periodisering: beginperiode met kleine staten (10^e-8^e eeuw), de Assyrische (8^e-7^e eeuw), Babylonische (6^e eeuw), Perzische (5^e-4^e eeuw), Ptolemeïsche (3^e eeuw) en Seleucidische periode (2^e eeuw). Van elke periode geeft Schmid eerst de historische achtergronden, vervolgens een karakterisering van de theologische ontwikkelingen en daarna een bespreking van de literatuur uit de betreffende periode, onderverdeeld in cultische/chokmatische, narratieve, profetische en juridische tradities. In een kort slothoofdstuk gaat de auteur in op de canonvorming. Zijns inziens kan er pas na 70 n.Chr. gesproken worden van een canon, hoewel er daarvoor al wel gezaghebbende geschriften waren. Het boek sluit af met een

literatuuropgave en registers. De auteur heeft veel literatuur verwerkt, inclusief zeer recente.

Schmid geeft, mede door zijn indeling, terecht veel aandacht aan de nationale en internationale politieke situatie bij het ontstaan van de literatuur van Israël. Een nadeel van de indeling die hij kiest, is echter dat dezelfde inhoudelijke thema's bij elke periode opnieuw langskomen. Omdat bovendien vaak onzeker is wanneer een bepaald boek (of deel daarvan) gedateerd moet worden, zou een hoofdingeling op genre wellicht hebben bijgedragen aan een betere leesbaarheid en een duidelijker overzicht. Inhoudelijk is de vraag of Schmid niet erg veel wil verklaren vanuit de politieke situatie. Is het voor de verhalen over Abraham en Lot werkelijk van belang dat daar geen koningsfiguur in voorkomt, zodat deze verhalen gesitueerd zouden moeten worden in kringen van de landadel in plaats van aan het hof?

Een nadeel van een literatuurgeschiedenis is dat de verbindingen binnen de literatuur van oud-Israël slechts opgaan wanneer men instemt met de dateringen die de auteur volgt. Schmid kiest in het algemeen voor vrij late dateringen. Een brede schrijfcultuur komt in Israël pas op in de 9^e eeuw v.Chr., in Juda in de 8^e eeuw. Volgens Schmid kunnen er daarom pas vanaf die tijd grotere literaire werken zijn ontstaan. Bovendien is hij in navolging van Finkelstein e.a. van mening dat er nooit een grootrijk van David en Salomo heeft bestaan; ook om die reden acht hij een uitgebreide literatuur en theologische reflectie in deze periode onmogelijk. Dit leidt ertoe dat Schmid in de 10^e-8^e eeuw v. Chr. een eerste begin van Israëls literatuur situeert. Voor de vorming van het Oude Testament acht hij met name de (post-) exilische tijd van belang. Geen enkel boek is

volgens Schmid bewaard in een vorm van vóór de Perzische tijd.

Omdat veel dateringen omstreden zijn, gaat in de bespreking van Israëls literatuur steeds een groot deel van de tekst over de datering. De aangekondigde synchrone en diachrone verbindingen worden meestal summier beschreven en leveren inhoudelijk niet zoveel op voor de interpretatie van de teksten. Een reflectie op de ontwikkeling aan het einde van een periode of aan het einde van het boek zou in dit opzicht een waardevolle aanvulling zijn.

Deze literatuurgeschiedenis vraagt terecht aandacht voor de (politieke) context waarin het Oude Testament is ontstaan en nodigt voor dateringen en interpretaties uit tot verder onderzoek.

A. Versluis

Nieuw-Balinge

Arie W. Zwiep, *Christ, the Spirit and the Community of God. Essays on the Acts of the Apostles* (WUNT 2. Reihe, 293), Mohr Siebeck, Tübingen 2010, 238 p., € 59,00 (ISBN 97833161506758).

De bestudering van de Handelingen der apostelen – in de tijd waarin de Bultmannschool het veld beheerste, door velen afgedaan als een product van vroegchristelijk katholicisme en daarom negatief gewaardeerd – heeft de laatste decennia veel aandacht gekregen, getuige een groot aantal commentaren, monografieën en artikelen die de afgelopen jaren verschenen zijn. De auteur van deze verzamelde essays levert met dit boek daaraan een belangrijke bijdrage. Afgezien van een tekstkritische verhandeling over de tekst van de hemelvaartverhalen (Luc. 24:50-53 en Hand. 1:1-2 en 9-11) gaan de overige bijdragen over exegetische en Bijbelstheologische thema's die door Zwiep

geplaatst worden in de context van het vroege christendom, de Joodse en de Grieks-Romeinse *Umwelt*.

Een uitvoerige bespreking wijdt de auteur aan de betekenis van Handelingen 1:9-11, het thema van zijn dissertatie. Twee artikelen gaan over de figuur van Judas, de berichten over zijn dood en de antisemitische interpretatie in verleden en heden. Het essay over Lucas' verstaan van de doop met de Heilige Geest wordt geplaatst in het kader van de visie van de Pinkstergemeente. De lucaanse ecclesiologie komt aan de orde in het artikel 'Church between Ideal and Reality'. Lucas wil in zijn tekening van de kerk zijn lezers, ademend in de Grieks-Romeinse cultuur, laten zien dat de gemeente geen ongeorganiseerde en oproerige menigte is, maar een goed georganiseerde, respectabele en vreedzame beweging, die zich kan meten met de hoogste Griekse idealen. Geloof in Christus overbrugt ethische en sociale barrières in een gemeente die kritisch in de haar omringende wereld staat. Hoofdstuk 7 gaat over de vraag wat het in het geheel van het vroegchristelijk denken betekent dat volgens Handelingen 2:36 God Jezus tot Heer en Christus heeft gemaakt (*epoiësen*), terwijl het laatste hoofdstuk ingaat op de wijze waarop Lucas de persoon en de prediking van Paulus naast de andere apostelen tekent. Lucas verzekert, aldus Zwiep, dat het christelijke *kerygma* zoals het was verkondigd door Paulus terugging op en de volledige steun had van de gemeente van Jeruzalem.

De bundel biedt een schat aan informatie waarbij de literatuur tot en met 2009 verwerkt is. Zwiep is een nauwkeurig exegeet die bovendien zijn eigen positie in de exegetische discussie helder afbakent. Wel kreeg ik het gevoel dat hij de gangbare historisch-kritische standpunten wat onkritisch volgt. Ten aanzien van de historische betrouwbaar-

heid van Lucas worden we wat in het onzekere gelaten. Dat stelt de lezer ook voor vragen. Is er ten aanzien van de tekening van Judas inderdaad een ontwikkeling waarbij Judas hoe langer hoe meer demonische trekken krijgt? Kun je zeggen dat bij Marcus Judas niet de trekken van een tegenstander krijgt? En Marcus 14: 21 dan? Betekent de rol van de satan bij Lucas (22:3) echt een stap in de richting van een demonisering van de persoon van Judas? Grijpt de evangelist hier niet veel meer terug op Lucas 4:13 (zie ook 22:32, 46 en 53)? Op p. 70 concludeert de auteur dat het zwijgen over Judas in een groot deel van het Nieuwe Testament een typerend voorbeeld is van een freudiaanse 'repression of the collective memory'. Dat is veel meer een anachronisme, ingegeven door een bepaalde hermeneutiek, dan vrucht van exegetische.

Ook in deze bundel herhaalt Zwiep de these van zijn dissertatie dat de verhoging van Jezus met de opstanding verbonden moet worden en dat de hemelvaart tegen de achtergrond van joodse apocalyptische tradities gezien moet worden als bewaring in de hemel en als voorbode van de *parousie*. Eerlijk gezegd lijkt dit dilemma me wat geforceerd. Handelingen 2:33,34 laten zien dat het 'gezetten aan Gods rechterhand' als verhoogde Kurios ook geldt voor de hemelvaart. Zo zijn er meer vragen te stellen. Niettemin heb ik veel waardering voor dit boek dat de lezer uitdaagt tot meedenken.

A. Noordegraaf

Dogmatiek

Eginhard Meijering, *Wie is Jezus Christus? Een vrijzinnig orthodox antwoord*, Kok, Kampen 2010, 125 p., € 15,60 (ISBN 9789043518604).

Meijering laat in dit boek een opmerkelijke combinatie van 'vrijzinnig' en 'orthodox' zien. Daarin weet hij zich geestverwant met een van zijn Leidse leermeesters, G. Sevenster, die in 1946 als vrijzinnig theoloog opzien baarde met zijn onverwacht behoudende boek *De christologie van het Nieuwe Testament*. Sevenster ziet geen inhoudelijke tegenstellingen tussen de verschillende geschriften van het N.T. Wat de evangelisten over Jezus zeggen, is historisch dermate betrouwbaar dat we mogen aannemen dat Jezus zo over zichzelf heeft gedacht als die evangelisten Hem tekenen. De eigen visie van de vierde evangelist is een explicitering van wat in de synoptici impliciet al besloten ligt. Het vroegkerkelijk dogma van de drie-eenheid sluit meer aan bij het N.T. dan vele moderne christologieën, omdat daarin tot uitdrukking wordt gebracht dat Jezus Christus voor de christenen voorwerp van geloof en aanbidding hoort te zijn. Jezus heeft volgens Sevenster een hoog zelfbewustzijn gehad waarbij de hoge christologie van zijn volgelingen goed kon aansluiten.

Meijering stelt zich meer dan Sevenster open voor uitgesproken kritische theorieën, al lijkt hij dat soms een beetje *nolens volens* te doen. Zo wil hij wel aannemen dat Jezus zichzelf als niet meer dan een eschatologische profeet heeft gezien en geen bijzondere heilsbetekenis heeft toegekend aan zijn eigen steven. Anderzijds houdt hij vast aan de werkelijkheid van Jezus' opstanding uit de dood en kan hij zich in het licht van Pasen verenigen met het christologisch dogma van

Nicea. Op deze wijze ontstaat er bij hem een mijns inziens te grote spanning tussen de historische Jezus en de Christus der verkondiging. Hij laat echter geen twijfel bestaan over zijn visie dat God zich inderdaad vereenzelvigt met de mens Jezus en zich zo op unieke wijze aan mensen bekend maakt. Hier ligt voor hem de basis van de triniteitsleer. Bij de bespreking van de verzoeningsleer neemt hij selectief motieven van Athanasius en Anselmus over.

Al met al is dit een geschrift dat zowel orthodoxen als vrijzinnigen kan helpen om zich opnieuw te bezinnen op de implicaties en de grenzen van de resultaten van historisch-kritisch onderzoek en daarbij open te staan voor wederzijdse correctie.

J. Hoek

W.J. Ouweneel, *Het zoenoffer van God. Ontwerp van een verzoeningsleer*, Medema, Vaassen 2009, 365 p., € 36,95 (ISBN 9789063535520).

Het vijfde deel in de Evangelische Dogmatische Reeks van de steeds productieve W.J. Ouweneel vormt een tweeluik met het zesde. Dit vijfde deel gaat het over wat Christus in Zijn lijden, sterven en opstanding gedaan heeft voor de mens, anders gezegd over de objectieve aspecten van het heil. In het volgende deel, dat inmiddels ook verschenen is, doordenkt Ouweneel wat Christus aan en in de mens doet. Daarin gaat het dus om de subjectieve zijde van het heil.

Ouweneel begint met een overzicht van de betekenissen, die door de geschiedenis heen aan het begrip heil gegeven zijn. Vervolgens gaat hij de betekenis van het begrip heil na in O.T. en N.T., en de interpretaties ervan in de vroege kerk. Zijn eigen ontwerp begint hij met een bespreking van

het wezen van God. Daarmee wil hij aangeven, dat het heil niet uitgaat van de zondige mens en zijn behoeften, maar van God en diens 'behoeften' of anders gezegd van Gods eigenschappen. Daarbij noemt hij met name dat God een God van gemeenschap is, en daarnaast Gods liefde en heiligheid. Via een bespreking van allerlei oudtestamentische gegevens over de verzoening komt hij uit bij de behandeling van het kruislijden van Christus. Tenslotte bespreekt hij vragen over de reikwijdte van de verzoening, over de verzoening van mensen die het evangelie nooit hebben kunnen horen en over de relatie tussen Christus' offer, genezing en bevrijding.

Eén van Ouweneels uitgangspunten is: 'De verlossing die Christus door zijn kruiswerk heeft tot stand gebracht, is ten diepste een mysterie, dat door geen enkel theologisch model adequaat gepeild, laat staan beschreven kan worden' (181). Ouweneel gaat de vele manieren na waarop dit mysterie is verwoord en evalueert deze. Zelf komt hij niet tot een duidelijk eigen ontwerp, maar verwoordt hij zijn mening vooral aan de hand van die van anderen. Daarbij laat hij de rijkdom van de vele spreekwijzen over de betekenis van Christus' werk staan. Bijvoorbeeld: Christus' lijden en sterven is een overwinning op de duivel, maar ook een meelijden aan de ellende in deze wereld. Hij besteedt echter de meeste aandacht aan het lijden en sterven als plaatsvervangend offer. Rond dit punt spelen de meeste theologische vragen, maar gezien de titel van het boek zal voor Ouweneel hier ook de kern liggen van wat het lijden en sterven van Christus betekent. Wat God in Christus doet, is dat Jezus plaatsvervangend het oordeel van God ondergaat. Niet God heeft daarbij verzoening nodig, maar de mens. Ouweneel wijst daarom nadrukkelijk het idee van *placatio* af:

alsof Gods toorn eerst gestild moest worden, voordat Hij zich in liefde naar de mens kan buigen. Dat doet volgens hem geen recht aan het initiatief in het verzoeningsgebeuren dat in de Bijbel bij God ligt. Wel wordt aan Gods toorn jegens de zonde (en de zondaar) genoeggedaan in die zin, dat de reden van Gods toorn door Christus weggenomen wordt.

Een sterk punt in dit ontwerp vond ik de genuanceerde wijze waarop *placatio* afgewezen maar *propriatio* aanvaard wordt. Een ander sterk punt is de combinatie van klassieke vraagstukken met nieuwe vragen, zoals de relatie tussen verzoening en genezing en de rol van de mensen die het evangelie nooit hebben kunnen horen. Als derde sterk punt noem ik de verwerking van de vele aspecten van de verzoeningsleer. Daardoor geeft dit boek een behoorlijk overzicht van het denken over de verzoening.

De vragen die aan deze studie gesteld kunnen worden, liggen voor mij vooral op methodisch vlak. Het front waartegen Ouweeneel zijn verzoeningsleer ontwerpt, is meer de traditionele (rechtzinnige) theologie dan de moderne cultuur. Hij wil zijn verzoeningsleer in de context van deze cultuur verwoorden, maar gaat nauwelijks met haar in gesprek. De studie zou verder aan waarde winnen als meer recht gedaan werd aan de intenties van theologen in het verleden: waarom kwamen zij tot bepaalde gedachten? Nu worden vaak alleen hun visies beknopt verwoord en gecheckt aan een aantal bijbelteksten. Verder is het de vraag of theologen of theologische tradities altijd goed weergegeven worden. Anselmus en Calvin bijvoorbeeld, twee belangrijke vertegenwoordigers van de traditionele verzoeningsleer, staan mogelijk dichter bij Ouweeneel dan hij meent, met name als het gaat om de kern van de zaak (de plaatsvervanging). Gaat

het om vragen als: heeft Christus ook plaatsvervangend de wet vervuld en heeft Hij vanaf het begin van zijn leven Gods toorn gedragen, dan ligt het anders; op beide vragen antwoordt Ouweeneel namelijk ontkennend. Ook zou deze studie aan theologische kracht winnen als er meer recht gedaan werd aan de exegetische van Schriftgegevens. Exegetisch en bijbels-theologisch blijkt de verzoeningsleer ingewikkelder dan Ouweeneel doet voorkomen, zeker wanneer je de literatuur leest over de aard van de oudtestamentische offers en de rol van gerechtigheid.

B.J.D. van Vreeswijk

Hattem

André F. Troost, *Engel naast God.*

Hoe goddelijk is Jezus?, Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 208 p., € 16,50 (ISBN 9789023924753).

Troost wil aantonen dat Jezus niet zonder meer God is, maar 'de engel des Heren', die overigens niet alleen gradueel, maar ook ten principale van alle andere engelen verschilt. Zo wil de auteur enerzijds de kernbelijdenis van de kerk hooghouden en anderzijds 'lastige' teksten serieus nemen. Hij denkt vooral aan de zogenoemde 'termijnuitspraken', waarin Jezus ofwel aangeeft het tijdstip van de volle doorbraak van het koninkrijk Gods (de komst van de Zoon des mensen in heerlijkheid) niet te weten, ofwel een voorzegging doet over de spoedige komst ervan die niet is uitgekomen. In het laatste geval zou Hij zich dan hebben vergist. Deze onwetendheid of vergissing maakt volgens Troost duidelijk dat we in Jezus niet zonder meer met God zelf te maken hebben. Hiermee borduurt hij voort op zijn boek *Dat Koninkrijk van U. Hoe kan Jezus de Messias zijn?* (2006).

Vanuit deze startpositie bespreekt Troost vervolgens bijbelse gegevens en concludeert

dat die niet eenduidig Jezus aan God gelijk stellen. Door Jezus als 'de engel van God' af te schilderen, zou het gesprek met het jodendom en ook met de islam heropend kunnen worden. De christelijke kerk heeft immers al te lang hooghartig gesuggereerd oneindig veel beter dan joden en moslims te weten wie Jezus exact was en is, namelijk de tweede persoon van de goddelijke Drie-eenheid.

De schrijver heeft zich niet gemakkelijk van de materie afgemaakt en zich grondig in de bijbelteksten verdiept, waarbij overigens bepaald relevante teksten zoals Hebreëen 1: 8,9 worden overgeslagen. Toch lijkt hij heen te werken naar een uitkomst die met de startpositie al gegeven is. De teksten die hem het meest storen in zijn betoog, worden naar mijn besef op onbevredigende wijze behandeld. Het is overigens zeker niet zo dat Troost moeilijkheden suggereert die er niet zijn. Het heeft altijd al vragen opgeroepen hoe Jezus kan zeggen dat de Vader meer is dan Hij of ook dat Hij het tijdstip van de dag van de Zoon des mensen niet kent. De antwoorden die in de traditie zijn gegeven, worden in dit boek te gemakkelijk afgeserveerd. Als Jezus op aarde de wil van de hemelse Vader uitvoert als Middelaar, is Hij vrijwillig onderworpen aan de Vader die Hem gezonden heeft. Toch is Hij van eeuwigheid één met de Vader krachtens zijn wezen (denk bijv. aan Filippenzen 2 waar het 'aan God gelijk zijn' expliciet wordt genoemd in een vroeg-christelijke hymne). Waarom zou de uitspraak dat Hij het tijdstip van de wederkomst niet kent niet kunnen betekenen dat dit niet tot de geopenbaarde dingen, maar tot de verborgen dingen behoort? Jezus is God zoals Hij zich kenbaar maakt op aarde. Bij die kenbaarheid hoort echter niet informatie over het tijdstip van de jongste dag. Gods openbaring heft zijn verborgenheid niet op, de drie-enige God is meer dan enkel de Zoon.

Niet uit arrogantie, maar juist in diepe eerbied voor het geheim van Jezus' wezen heeft de kerk Jezus geëerd als 'God uit God, Licht uit Licht, waarachtig God uit waarachtig God'. Wie betere formuleringen weet te vinden dan die van de Vroege Kerk moet die vooral bekend maken. Maar zo iemand moet dan wel heel goed weten wat hij of zij doet. Naar mijn overtuiging loopt Troost vast als hij stelt dat Christus een niet geschapen engel is die het Hoofd is van de geschapen engelen. Wanneer de Kerk belijdt dat de Zoon door de Vader is voortgebracht, wil zij daarmee allerminst beweren dat de Zoon er ooit *niet* was en op enig moment door de Eeuwige in het aanzijn is geroepen. Het is onjuist dat de aanduiding 'voortgekomen' zou wijzen op een Voortbrenger die ooit het voortgebrachte nog niet had voortgebracht. Het gaat immers om de interne verhoudingen in het goddelijk wezen en die zijn van eeuwigheid tot eeuwigheid. Er is geen Vader denkbaar zonder de Zoon en de Heilige Geest, ook niet al was het maar een tweede lang. Enerzijds is Jezus volgens Troost niet geschapen (zo Arius), maar anderzijds stelt hij dat de Zoon op enig moment door een wilsdaad van God uit Hem is voortgekomen. Nu zijn er echter maar twee mogelijkheden: ofwel bestaat de Zoon vanwege een *contingente* wilsact van God en behoort Hij derhalve ten principale onder de schepselen die wezenlijk van God verschillen. Ofwel is de Zoon even *noodzakelijk* als God zelf. Dan kan de Vader nooit anders willen dan de Zoon voortbrengen, is de Zoon even eeuwig als de Vader en staat Hij wezenlijk aan Gods kant.

J. Hoek

Henk Vreekamp, *De tovenaars en de dominee - over de verschijning van God*, Boeken-centrum, Zoetermeer 2010, 320 p., € 19,90 (ISBN 9789023924432).

In dit bijzondere boek, dat zich laat lezen als vervolg op zijn eerdere werk *Zwijgen bij volle maan*, kijkt Vreekamp terug op de weg die hij in zijn leven is gegaan, en gaat daarbij ook verder terug naar zijn wortels. Het betreft niet alleen zijn 'roots' in Hoevelaken, maar vooral zijn afkomst uit het heidendom, met een heuse tovenaars in het voorgeslacht. Het is hem op zijn reis door het leven steeds meer duidelijk geworden dat je alleen christen kunt zijn wanneer je oog blijft houden voor je oorspronkelijke heidense bestaan en wanneer je tegenover Gods uitverkoren volk, de Joden, bescheiden je plaats inneemt.

Het boek is geschreven in literaire stijl en bevat vele autobiografische elementen. De lezer verwachtte geen strak betoog, maar eerder een narratieve benadering met impressionistische schetsen en mystiek getinte mijmeringen. We lezen van de geschiedenis van de Veluwe en in het bijzonder van het dorp Hoevelaken, horen over velerlei legenden die de ronde deden en wonderlijke verschijnselen zoals bij 'de tovenaars op de Veenwal', de oude Rikert Vreekamp, die witte muizen uit zijn mond kon laten lopen. Daarnaast maken we kennis met de godvrezende Hendrik Vreekamp, zoon van de tovenaars, op wiens boerderij 'het gezelschap' bijeen kwam rondom de Bijbel, en met de toegewijde pastord. Bastiaan van der Wal. Het christelijke wisselt weer af met het heidense wanneer de 'toverstaf' van de Nijkerkse ds. Gerardus Kuypers en het toverboek van Jochum Bos worden besproken. Dan komt het jodendom in het vizier: de synagoge op een steenworp afstand van de Grote Kerk in Nijkerk, de Joodse dominee Israël Paulus Tabaksblatt en

zijn collega's Enker en Ehrenberg. Er is een eresaluut voor de jong overleden theoloog Dirk Monshouwer, dominee in Hoevelakens deelgemeente.

In het tweede deel van het boek staat de verschijning voor God centraal. Daarbij is er alle aandacht voor de cruciale momenten van doop, belijdenis, avondmaalsviering, prediking, psalmgezang. Vreekamp wijst erop dat in het gebed na de doop in het klassieke Doopformulier helaas de verwijzing naar de doop van Jezus in de Jordaan is weggefallen. Scherp commentarieert hij: 'Daarmee is het hart uit het gebed gesneden. De doortocht van Christus is verdonkere-maand.' De passage dat de doop in de plaats van de besnijdenis is gekomen, noemt hij pijnlijk. De doop is niet in de plaats van de besnijdenis gekomen, hooguit daarbij gevoegd, zoals heidenen erbij gekomen zijn, bij de intimiteit van het verbond tussen God en Israël. Kritisch is de auteur ook over de wijze waarop de kerk zich de Tien Geboden heeft toegeëigend en zich daarmee ondoordacht op de plaats van Israël heeft genesteld. De kerk zou terug moeten van Tien naar Zeven (de zeven Noachitische voorschriften voor de volkeren in onderscheiding van de aan de Joden gegeven Tora). De overheveling van het vierde gebod van sabbat naar zondag dankzij de Constantijnse zondagswet heeft een donkere kant voor het Joodse volk.

Een andere harde noot kraakt Vreekamp inzake de christologie. Merkwaardig is de formulering op p. 224 waar hij stelt dat in de Geloofsbelijdenis van Nicéa Christus tot een deel van God wordt, of ook dat Christus in de plaats van God zou komen. In werkelijkheid is het echter zo dat juist het klassiek belijden dat Christus 'God uit God' is deze ketterijen uitsluit. Op dit punt zou ik graag een meer systematische uiteenzetting zien

waarin ver gaande beweringen nader worden onderbouwd.

Het boek is los gecomponeerd. Wie het geboeid gelezen heeft, blijft met veel vragen achter. Duidelijks is in elk geval de boodschap dat de christen zijn heidense wortels niet moet miskennen en nog minder de genade van het 'in Israël ingelijfd' zijn.

J. Hoek

Praktische theologie

A.H.M. van Iersel en J.D.W. Eerbeek (red.), *Handboek justitiepastoraat. Context, theologie en praktijk van het protestants en rooms-katholiek justitiepastoraat*, Damon, Budel 2009, 594 p., € 34,90 (ISBN 9789055739585).

Het lijvige *Handboek justitiepastoraat* gaat over de context, taakopvattingen en werkpraktijk van protestantse en rooms-katholieke justitiepastores. Het geeft inzicht in tal van complex-pastorale situaties binnen de muren van een penitentiariale inrichting. Het boek is geschreven met drieërlei doel: Het beoogt in de eerste plaats een nieuwe impuls te geven aan deskundigheidsbevordering van allen die binnen het justitiepastoraat werkzaam zijn. In de tweede plaats wil het boek lezers uit de omgeving van het justitiepastoraat inzicht geven in de wereld achter tralies. In de derde plaats hoopt dit boek bij te dragen aan de kwaliteit van de pastorale zorg voor gedetineerden.

Het boek besteedt in een aantal artikelen, geschreven door deskundigen op verschillende terreinen, aandacht aan de pastorale omgeving, pastorale uitgangspunten en pastorale taakuitoefening. Daarnaast gaan twee verdiepende artikelen over de noodzaak van godsdienstig pluralisme in een democra-

tische rechtsstaat en de legitimering van het justitiepastoraat. Het voordeel van een handboek dat vooral door protestantse en rooms-katholieke theologen is geschreven is, dat de lezer al gauw in aanraking komt met handboeken van auteurs die niet in iedere boekenkast te vinden zijn. Ik noem hier als voorbeeld Benito de Goya wiens werk wel heel compact wordt weergegeven (21).

De eerste artikelen leiden de lezer nog niet direct de pastorale omgeving binnen. Het zijn stuk voor stuk goede en doorgaans wetenschappelijke artikelen, maar wie er nu leven achter tralies, wat de aard van de pastorale ontmoetingen is, wordt zichtbaar in de bijdrage van Jan Bodisco Massink (144). Hij licht alvast een tipje van de sluier op en laat ons de complexiteit zien van de psychopathologie, van waar mensen aan kunnen lijden in een cel. Verrassend is dat hij dit toelicht met enkele Bijbelse voorbeelden, wat in een boek over pastoraat niet misstaat (145 vv). In de bijdrage van Eerbeek en Van Iersel gaan de pastorale uitgangspunten meer leven in een ontmoeting tussen Bruno en een pastor (183). In het tiende hoofdstuk geven beide genoemde auteurs een uiteenzetting over hoe de pastor vanuit een pastoraal-theologisch perspectief werkt. Het zou de lezer wat meer inzicht gegeven hebben in de bijzondere wereld achter tralies als zij enkele voorbeelden hadden gegeven. Hoe ben je als pastor *pastoraal prudent* (198)? In hoofdstuk 15 neemt justitiepastor Theo van Dun de lezer mee naar de kerkdienst. Hoe beleven de gedetineerden de dienst? 'Even een uurtje horen dat God van je houdt en uitziert naar verloren zonen' (295). Een uitspraak recht uit mijn pastorale hart als oud justitiepredikant gegrepen! In het zestiende hoofdstuk laten Ben Rijkema en Marja Terlouw-Sterk ons kennismaken met het individueel pastoraat. In de casus 'Simon' komen we de

diepte van het justitiepastoraat tegen (354). Het is overigens jammer dat er in de hoofdstukken over individueel pastoraat en pastoraal groepswork nauwelijks naar de trainingen van Nico ter Linden en Jo Dobbelaer wordt verwezen waarmee Van Iersel, Eerbeek en Bijkerk in hun eerste hoofdstuk zijn begonnen (20). Vele justitiepastores hebben van hen een grondige basis ontvangen. Wat ik in beide hoofdstukken mis is een oriëntatie op de actuele internationale praktisch-theologische literatuur.

Tenslotte zou de vraag gesteld kunnen worden of dit nu een handboek is of een verzameling van vooral wetenschappelijk verantwoorde artikelen rond het thema 'justitiepastoraat'? Het boek is zeker verdiepend, geeft inzicht in tal van achtergronden, maar of het zo toegankelijk en 'in heel praktische zin' het doel heeft bereikt, zoals op de cover staat, kan ik niet helemaal onderstrepen.

J.C. Borst

Veessen / Leuven

Els Nannen, *Waarlijk vrij? Bevrijdingspastoraat in het licht*, Uitgeverij Voorhoeve, Kampen 2010, 474 p., € 29,50.

Bevrijdingspastoraat, gericht op bevrijding uit demonische gebondenheid en occulte machten krijgt niet alleen aandacht in evangelische en charismatische kringen, ook binnen de gevestigde kerken is er meer en meer openheid voor deze vorm van pastoraat, die gezien wordt als een blijvende opdracht aan de kerk die geroepen is Jezus' bevrijdend werk voort te zetten. Maar hoe sterk staan de Bijbelse papieren? Volgens Els Nannen zijn die er niet. Ook voor haar zijn duivel en demonen een niet te veronachtzamen realiteit. Maar dat rechvaardigt volgens haar geen aparte bevrijdingsbediening door middel van bevrijdingsteams en uitdrijvingspraktij-

ken. Bijbels pastoraat is op Christus gericht in de weg van evangelieverkondiging en gebed. De auteur gaat in een uitvoerig betoog de verschillende argumenten na die aangevoerd worden door de voorstanders van pastoraat als bevrijding van occulte belasting door deze te toetsen aan wat volgens haar de juiste Bijbelse betekenis is. In een aantal opzichten is haar kritiek terecht. Terecht signaleert de auteur de gevaren, zoals de demonisering van de hele werkelijkheid, de erfelijke demonische belasting met een misplaatst beroep op Exodus 20:4-6, allerlei uitdrijvingspraktijken die ver uitgaan boven de soberheid van de Schrift op dit punt, de wijze waarop allerlei verschijnselen gelabeld worden als bezetenheid, het risico mensen afhankelijk te maken van hulpverleners en het (Amerikaanse) triomfalisme. Inderdaad is het goed hiertegen te waarschuwen.

Al lezend vroeg ik me echter toch af of Nannen in haar felle en ongenueanceerde kritiek niet doorschiet. Ik denk aan de scherpe afwijzing van Blumhardts prediking en bevrijdingspastoraat. Jammer dat de auteur geen aandacht schenkt aan de analyse van Bram van de Beek in zijn boek over de wonderen. Ook haar oordeel over de Vroege Kerk is ongenueanceerd. Al te gemakkelijk worden kerkvaders van bijgeloof beschuldigd. De uitdrukking 'Jezus ist Sieger' wordt afgewezen omdat die woorden zo letterlijk niet in de Bijbel zouden voorkomen. Dat lijkt me een wonderlijke redenering, want de zaak zelf vinden we op verschillende plaatsen in het Nieuwe Testament. En het overwinningssmotief, door Aulén het dramatisch type van de verzoeningsleer genoemd, is een gegeven dat we bij Luther nog vinden, maar helaas in latere eeuwen ondergesneeuwd is. Ook het gegeven dat wij geroepen worden te strijden tegen de duivel kan in de ogen van

Nannen geen genade vinden. En het dankgebed uit het klassieke doopformulier dan? Of de teksten die ons oproepen de boze te weerstaan? Hoewel zij dat niet wil, ontkomt de schrijfster in haar manier van argumenten niet aan een biblicistische omgang met de Schrift. Van enige dogmatische doordenking is geen sprake en evenmin van een bezinning op de hermeneutische vragen. Ook op verhouding tussen pastoraat en psychotherapie wordt nergens ingegaan.

Niet alleen omstreden Amerikaanse predikers moeten het ontgelden, ook pleidooien van reformatorische theologen als M.J. Paul en J. Hoek voor een positieve benadering van het *Anliegen* van een charismatisch pastoraat en de vragen waarvoor zij de gereformeerde theologie stellen worden veroordeeld als in strijd met de Schrift op grond van losse citaten uit hun werken. De auteur verwijt Paul allerlei negatieve tendensen in kerk en wereld te verbinden met occulte belasting of demonische gebondenheid. Ik kan me bij die kritiek wel iets voorstellen, maar spoort haar verwijt met wat op p. 419vv door de auteur wordt opgemerkt over de toenemende verbreiding van occulte verschijnselen? Het is jammer dat geen aandacht geschonken is aan het wat oudere, maar nog altijd waardevolle boekje van Brillenburg Wurth over de rol van het demonische.

Qua opzet is het een rommelig boek. Het viel me niet makkelijk de lijn vast te houden. Eerlijk gezegd kan ik de warme aanbeveling van professor Maris maar zeer ten dele meemaken. De hier en daar emotionele en pathetische schrijfstijl van Nannen overtuigt niet en zal, naar ik vrees, afgedaan worden als een bevooroordeelde visie, die niet uitnodigt tot dialoog. Dat is jammer, want het gaat hier om een zaak die terecht aandacht vraagt, een terrein met veel voetangels

en klemmen. Maar het ligt allemaal genuanceerder dan de auteur ons wil doen geloven.

A. Noordegraaf

Missiologie en oecumenica

H. van den Belt e.a., *Evangelisch en reformatorisch: een wereld van verschil?*, De Groot Goudriaan, Kampen 2010, 211 p., € 14,50 (ISBN 9789088651960).

Dit boek bundelt de bijdragen van een jaarlijkse themadag voor de studenten van de Driestar Hogeschool in Gouda. De kracht ervan ligt in de veelheid van facetten en invalspoor(en), de zwakheid in de losse compositie en het ontbreken van een kritische redactie.

Van den Belt geeft aan hoe reformatorische en evangelische christenen historisch met elkaar verwant zijn. De paar honderd duizend orthodox gereformeerde Nederlanders worden vanuit wereldwijd perspectief, dus in de *global village*, gezien als *Reformed evangelicals*. Zij mogen de evangelische beweging niet alleen als een bedreiging zien, maar hebben de roeping om in de bredere evangelische context waarin zij staan de boodschap van de Reformatie of liever gezegd de bijbelse leer van Gods vrije genade, vruchtbaar te maken. De echte vernieuwing is niet de evangelische aanpassing van de reformatorische kerken, maar de reformatorische verdieping van de evangelische beweging. De evangelische beweging is werfkrachtig en tegelijk kwetsbaar door haar gemakkelijke aansluiting bij de cultuur. De reformatorische visie op de verhouding tussen natuur en genade biedt een goed tegenwicht.

Miranda Klaver en Johan Roeland trekken in hun bijdrage aan deze bundel vanuit

een meer antropologisch en sociologisch perspectief vijf vergelijkingen tussen evangelisch en reformatorisch. De evangelische beweging heeft gekozen voor culturele adaptie, de reformatorische zuil voor isolement. In hoeverre zal dat wereldmijdende ideaal veranderen in een postmoderne tijd? In elk geval zal het isolement een steeds minder gemakkelijk te hanteren optie zijn. Her en der wordt vandaag binnen de reformatorische beweging gezocht naar een nieuwe strategie die wat meer in de buurt komt van de evangelische, zij het dat het dan meer om culturele participatie dan om culturele adaptie gaat. Daarbij wordt aandacht gevraagd voor reflexiviteit bij jongeren, zodat zij de eigen traditie vanuit een breed geïnformeerde en zelfbewuste houding leren waarderen.

Ik volsta met het noemen van de overige bijdragen: een waarschuwende analyse van de reformatorische J.M.D. de Heer over evangelische invloeden in de kerken, een uitvoerige bijdrage van de evangelische J.C. Bette met opmerkelijk veel waardering voor reformatorische noties en kritiek op evangelische eigenaardigheden, een heldere bijdrage van A.J. Mensink over de geloofsdoop versus de kinderdoop, verder van W. van Vlastuin over de verwachting van Jezus' wederkomst, een historisch exposé over de zending door J.H. van Doleweerd, korte bijdragen over heilige levenswandel, geestelijk groei, charismata als wapenrusting, maatschappelijke betrokkenheid en geloofszenning door respectievelijk J.W.Th. Mout, A. Baan, H.P. Medema, K. de Jong en D. van der Bijl. Aardig is tenslotte de inbreng van Richard Griffioen en Susanne van der Leeden over hun ervaringen als evangelische studenten op een reformatorische school.

J. Hoek

Cultuur

J. de Gier, *Provocatie en inspiratie. De plaats van God en de Bijbel in de naoorlogse literatuur*, Uitgeverij Groen, Heerenveen 2010, 147 p., € 12,50 (ISBN 9789058299918).

Voor lezers van *Theologia* behoeft de auteur van *Provocatie en inspiratie* geen introductie. Toen dr. J. de Gier na dertig jaar het secretariaat van dit blad aan een ander overdroeg, deelde hij mee voortaan tijd te hebben voor een overzichtswerk van de naoorlogse literatuur. Het moest een boek worden met een bepaalde insteek, namelijk de vraag naar de plaats die God, Bijbel en het geloof hebben in de (vooral Nederlandse) letteren van na 1945. Nu is het zover. Het gaat hem inderdaad om 'het *waar* en *hoe*' en niet om een totaaloverzicht te bieden. Om het boek toegankelijk te houden is afgezien van wetenschappelijk jargon en een annotatie. Het moet een hulp bieden aan 'predikanten, pastoraal werkers, ouders, leerkrachten, leiders en leidsters van jeugdverenigingen, leerlingen en studenten' in het VO en HBO en tenslotte aan 'hen die deelnemen aan een literaire leeskring'. Voor wie dat wil heeft de schrijver discussievragen bedacht.

De eerste vaststelling is dat voor de meesten uit deze doelgroep het boek goed geschreven is: *to the point* en in een zeer verzorgde stijl. Het is alsof het literaire vernuft van de schrijvers is overgewaaid op De Gier, want zijn proza streelt de zinnen. Zelfs bij Hermans en kerkverlaters Wolkers en 't Hart houdt hij zich in; hij gaat niet in discussie of is diep teleurgesteld, maar hij tekent nuchter op wat hij in hun werk heeft ontdekt – bijvoorbeeld dat laatstgenoemde soms ook in positieve zin uit de Bijbel citeert. Alleen bij Hella Haase ging het mis en blijkt *Heren van*

de thee een 'prachtige roman'. Eén van de mooiste analyses in dit boek is die van het 'Dwaallicht' van Elsschot; het korte verhaal blijkt bol te staan van religieuze symboliek. Het zal niet eenvoudig zijn geweest om uit zoveel auteurs en boeken te kiezen wat aan bod moest komen. Zo krijgt Siebelink veel ruimte, terwijl van Hubert Lampo alleen *De belofte aan Rachel* wordt behandeld en het Messias-boek *De komst van Joachim Stiller* niet. Wie goed thuis is in het land der letteren, zou sommige keuzes anders gemaakt hebben, maar waarschijnlijk zou dat weinig uitmaken voor de hoofdlijnen die worden geschetst. Interessant is dat De Gier zich ook heeft verdiept in de biografieën van de auteurs en neemt hij mee of iemand al dan niet christelijk is opgevoed. Van de kerkverlaters vindt hij Kellendonk de sympathiekste. Als belangrijke oorzaken van de seculiere overheersing van de literatuur noemt hij de Tweede Wereldoorlog, het existentialisme en postmodernisme.

Sommige lijnen van De Gier kunnen worden doorgetrokken voor wie in de toekomst wil kijken. Aan de ene kant zijn er populaire auteurs als 'Seksgiph' (Giphart) en Grunberg. Bij hen moet de lezer zich afvragen of er een botsing is met de ethiek en het normbesef van een christen. Hier varieert hij op Huizinga: 'We leven in een godloze wereld. En wij weten het.' De keuze om iets wel of niet te lezen laat hij aan de lezer. Uiteraard heeft een goed christelijk boek de voorkeur van de auteur, maar hij weet dat christelijke boeken (met uitzondering van een poët als Achterberg) niet een groot publiek zullen bereiken. Hij zegt in een verklaring dat een groot deel van de christelijke achterban zijn eisen laag stelt, dat is wel een boek, maar niet te ingewikkeld, niet te kritisch, niet te geëngageerd en het moet een *happy end* hebben. Hij zegt het niet, maar

veel gekker dan een stevige streekroman moet het niet worden. Slechts een enkeling als Vonne van der Meer is in staat om toch een breder lezerspubliek te betrekken.

R.P. de Graaf

A. Ros, *Davids soete lier. Vijf eeuwen Nederlandse psalmberijmingen. Een overzicht van de Nederlandse psalmberijmingen van de zestiende tot de twintigste eeuw*, Uitg. De Banier, Apeldoorn 2010, 434 p., € 34,90 (ISBN 978 90 336 09022).

Een geslaagde psalmberijming dient aan minstens vier eisen te voldoen: Schriftgetrouwheid, verstaanbaarheid, dichterlijk niveau en zingbaarheid. Een bijna onmogelijke opgave! Toch zijn er in ons kleine landje vele tientallen gehele en nog meer gedeeltelijke psalmberijmingen gemaakt. Ros heeft deze in kaart gebracht en dat is de grote verdienste van zijn boek.

Over psalmberijmingen en gemeentezang in Nederland is reeds een boekenkast vol geschreven. Ik noem hier alleen maar de dissertatie van S.J. Lenselink (1959) over de 16^e-eeuwse psalmberijmingen tot Datheen en de dissertatie van Jan R. Luth (1986) over de gemeentezang in het Nederlandse gereformeerde protestantisme van ± 1550 tot ± 1852. Deze en andere studies behandelen veelal slechts een beperkt aantal berijmingen in een bepaalde periode. Het werk van Ros is daarop een welkome aanvulling, omdat hij een totaaloverzicht geeft vanaf de zestiende eeuw tot heden, vanaf de *Souterliedekens* uit 1540 tot *Psalmen voor Nu* en het op stapel staande *Liedboek 2012*. Natuurlijk graven detailstudies dieper, maar de waarde van het boek van Ros is de compleetheid van het overzicht. Naast de vrij bekende psalmberijmingen op protestants erf – Datheen,

Marnix, Revius, de berijming-1773 en de berijming-1967 – komen vele andere uit de afgelopen vijf eeuwen aan de orde: niet alleen gereformeerde – deze krijgen wel uitvoeriger aandacht – maar ook die uit de lutherse en doopsgezinde traditie. Samen meer dan 130!

De opbouw van het boek is chronologisch: na enkele inleidende hoofdstukken over de psalmen in het algemeen en de relatie tussen psalmberijmingen en de Reformatie – Wittenberg, Straatsburg, Genève – volgt het overzicht voor elke eeuw afzonderlijk, waarbij we vele namen tegenkomen die in de mist van het verleden zijn verdwenen.

Het uitvoerigst gaat de auteur in op de drie belangrijkste berijmingen op protestants erf: die van Datheen uit 1566, de Statenberijming van 1773 en de Interkerkelijke berijming van 1967. Ros geeft brede informatie over de vele pogingen – meer dan eens ‘sachte’ verbetering genoemd – om de berijming van Datheen te vervangen, onder meer door Marnix (al in 1580!), Revius, Christiaan van Heule en Abraham Trommius (vooral bekend vanwege zijn bijbelconcordantie). Daartoe behoort ook de *Hoonig-raat* van Hendrik Ghysen, een merkwaardige compilatie uit zeventien bestaande psalmberijmingen, waarvan uiteindelijk zestien berijmde psalmen (na correctie) een plek kregen in de Statenberijming van 1773. Ros besteedt terecht royale aandacht aan de berijmingen van Marnix en Revius, die kwalitatief van hoger niveau zijn dan vele andere. Opvallend is dat Ros bij al die berijmingen weinig of geen aandacht besteedt aan de zingbaarheid, de woord-toonverhouding: de muzikale eis dat het ritme van de versregels en het ritme van de melodie niet met elkaar mogen botsen. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Revius zijn die botsingen bij Datheen overvloedig aanwezig, een belangrijke reden waarom

men in de loop van de zeventiende eeuw de ritmische melodieën uit Genève niet-ritmisch ging zingen.

Twee (!) eeuwen kritiek en vele individuele pogingen om iets beters te leveren leidden uiteindelijk tot de Statenberijming van 1773. Illustratief voor de altijd aanwezige invoeringsproblematiek rond een nieuwe psalmberijming is het feit dat deze niet tot stand kwam door een *kerkelijk* besluit, maar door een regeringsbesluit en -opdracht. Ros belicht helder de voorbereiding en totstandkoming van deze berijming.

De geschiedenis herhaalt zich vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw: de roep om herziening, nu van de berijming-1773. De kritiek werd in de twintigste eeuw sterker en de vervangingspogingen namen in aantal toe. Aparte vermelding verdient Hendrik Hasper, wiens berijming door de synode van de Gereformeerde Kerken werd vrijgegeven om te ‘beproeven’, maar voor de Nederlandse Hervormde Kerk niet aanvaardbaar was op dichterlijke en taalkundige gronden. Een persoonlijke tragedie! Dit leidde uiteindelijk tot een ‘Commissie voor de psalmberijming’, onder leiding van prof. dr. K.H. Miskotte, waaruit de Interkerkelijke berijming van 1967 is voortgekomen. Een ‘herziening’ van de berijming-1773 – voorstellen daartoe komen ook in onze tijd steeds weer bovendrijven – bleek al spoedig niet mogelijk, zodat gekozen is voor een geheel nieuwe berijming. De receptie van de berijming-1967 is bekend: wel aanvaard in brede protestantse kring, niet aanvaard in een omvangrijk deel van orthodox-protestants Nederland.

Bij de vergelijking van de berijming-1773 en de berijming-1967 kiest Ros, van reformatorischen huize, duidelijk voor de eerste. Dat is zijn goed recht, maar de kwestie is wel complexer dan hij voorstelt. Zo bagatelliseert

hij de taalkloof – blijkend uit woorden als ‘staving’, ‘treken’ en ‘wederhorig’ – tussen toen en nu. Zijn argumenten voor de berijming-1773 zijn vooral tweërlei: het gereformeerde karakter en de aansluiting bij de Statenvertaling. Op het eerste argument valt nogal wat af te dingen, iets wat Ros in feite zelf toegeeft als hij wijst op de verlichtingsterminologie – ‘het pad der deugd betreden’, ‘volzalig Wezen’, ‘Algoedheid’ etc.– en op de grote inbreng (58 psalmen) van het genootschap ‘Salus Deo, salus populo’, waarvan de meerderheid van doopsgezinde-remonstrantse signatuur was, onder wie Lucretia van Merken die zelf zeventien berijmingen leverde. Verder zal het argument van aansluiting bij de Statenvertaling onherroe-

pelijk steeds meer aan kracht verliezen nu de Herziene Statenvertaling (HSV) is verschenen: deze zal in heel wat orthodox-gereformeerde gemeenten, scholen en gezinnen gebruikt gaan worden, wat de taalkloof alleen maar dieper maakt.

Ros heeft een mooi en waardevol boek geschreven. Het kan door zijn overzichtelijkheid uitstekend fungeren als naslagwerk en als opstap naar verdiepte studie, mede door het uitvoerige notenapparaat en de uitgebreide literatuuropgave. We kunnen het beschouwen als zijn levenswerk en het is te betreuren dat hij zelf de verschijning niet meer heeft kunnen meemaken.

J. de Gier

Ede

Boekaankondigingen

J. Hoek, *Hoe kom ik in de hemel? De betekenis van klassiek-gereformeerde stervensbegeleiding*, Willem de Zwijgerstichting, Postbus 40082, 7504 RB Enschede, 47 p., € 4,30 (ISBN 9789062462480)

Na een kort overzicht over de *ars moriendi* in Middeleeuwen en Reformatie behandelt de schrijver een achttal gereformeerde theologen uit de 17^e en 18^e eeuw die over het goede sterven, namelijk het sterven in de Here, geschreven hebben. De afstand tot de beleving van de dood in onze geseclariseerde cultuur is groot. Opvallend in de besproken werken is de pastorale toonzetting. Hoek concludeert dat ook al valt de nadruk op het hemelleven na het sterven de schrijvers toch ook wisten van de opstanding ten leven op de jongste dag. Een mooie brochure over een belangrijk aspect van de gereformeerde vroomheid, waarbij het me wel van het hart moet dat ik de titel niet bewonderen kan. Deze doet ook geen recht aan de door Hoek gesignaleerde grote horizon van de *parousie*.

A. Noordegraaf

René van Loon, *Gaan voor God. De uitdaging van radicaal christen-zijn*, Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 142 p., € 12,90 (ISBN 9789023924890).

Wat betekent christen-zijn vandaag en voor welke keuzes staan jonge christenen? Ds. van Loon schreef hierover een aansprekend en uitdagend boekje waarin hij pleit voor een bijbelse radicaliteit. De auteur werkt het uit naar de levensterreinen geld, tijd, seksualiteit, milieu en het levenseinde. Gespreksvragen maken het boekje geschikt voor gesprekskringen. Een mooi boekje dat de actualiteit laat zien van de bijbelse boodschap voor het gewone leven.

A. Noordegraaf

Bernard Reitsma, *Onvoorstelbaar. Bijbelstudies over de gelijkenissen van Jezus*, Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 90 p., € 9,90 (ISBN 9789023924876).

De auteur leefde en werkte meerdere jaren in Libanon. Daar leerde hij de cultuur en de levensgewoonten van het Midden-Oosten kennen. In een aantal opzichten laten ze iets zien van de wereld waarin de gelijkenissen van Jezus gesitueerd zijn. Reitsma doet een geslaagde poging dat door te geven in zijn uitleg van een aantal gelijkenissen en beelden uit het onderwijs van Jezus. Mij trof de wijze waarop hij telkens weer de kern van het evangelie, Gods genade, laat oplichten. Gespreksvragen maken het boekje geschikt voor kringwerk. Van harte aanbevolen!

A. Noordegraaf

H.J. Selderhuis, *Praeceptor Europae. Philippus Melancthon over kerk, recht en universiteit* (Apeldoornse Studies, no. 55), Theologische Universiteit, Apeldoorn, 2010, 48 p., € 9,95 (ISBN 9789075847314).

In 2010 was het vierhonderd jaar geleden dat de reformator Melancthon stierf. Dat zijn betekenis voor kerk, school en theologie groot is blijkt uit deze twee gebundelde studies. Ze gaan over de visie van Melancthon op onderwijs en onderzoek, waaruit de grote betekenis van Luthers vriend en medewerker voor de universiteiten in Europa helder naar voren komt, en over zijn gedachten over de functie en de inhoud van het kerkrecht. Terecht wijst Selderhuis op de betekenis van beide thema's voor de huidige discussie. In kort bestek geeft de Apeldoornse kerkhistoricus een waardevolle bijdrage aan het Melancthon-onderzoek.

A. Noordegraaf

Ingekomen boeken

Anselmus van Canterbury, *Ondenkbaar dat U niet bestaat. Vertaald door Vincent Hunink. Ingeleid door Wim Verbaal*, Uitgeverij Kok, Kampen 2011, 79 p., € 14,90 (ISBN 9789043518918).

Barth, Karl, *Der Römerbrief (Zweite Fassung) 1922. Herausgegeben von Cornelis van der Kooi und Katja Tolstaja*, Karl Barth Gesamtausgabe, II. Akademische Werke, Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2010, 783 p., € 120,- (ISBN 9783290175627).

Belt, H. van den, *Bloeien, snoeien en groeien. Steeds dicht bij God leven*, 3^e druk, Uitgeverij Jongbloed, Heerenveen 2011, 160 p., € 14,95 (ISBN 88970023).

Boer, William den, *God's Twofold Love. The Theology of Jacob Arminius (1559-1609)*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2010, 342 p., € 86,95 (ISBN 9783525569085).

Boer, William den en Leer, Teun van der (red.), *Calvijn, de baptisten en de gemeente van morgen*, Apeldoornse studies no.56, Theologische Universiteit, Apeldoorn 2010, 119 p., € 15,95 (ISBN 9789075847321).

Boersema, Pieter en Paas, Stefan (red.), *Onder spanning. Een veelzijdige kijk op veranderingen in kerk en samenleving*, Uitgeverij Kok, Utrecht 2011, 373 p., € 19,90 (ISBN 9789043518949).

Bohn, Jochen/ Bohrmann, Thomas/ Küenzlen, Gottfried (Hrsg.), *Die Bundeswehr Heute: Berufsethische Perspektive für eine Armee im Einsatz*, Beiträge zur Friedensethik, Bd. 44, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart 2011, 96 p., € 19,80 (ISBN 3170216549).

Bollemaat, Jan, *Ik zie je. Samen gelovig op weg naar Vader*, Serie Woord en Wereld 83, Uitgeverij Woord en Wereld, Bedum 2009, 96 p., € 10,50 (ISBN 9050460801).

Bonhoeffer, Dietrich, *Fiction from Tegel Prison*. Translated from the German Edition. Edited by Renate Bethge and Ilse Tödt. English Edition. Edited by Clifford J. Green. Translated by Nancy Lukens, Augsburg Fortress Press, Minneapolis 2010, 287 p., € 12,99 (ISBN 9780800697662).

Braekman, Émile en Boer, Erik de (red.), *Guido de Bres. Zijn leven, zijn belijden*, Uitgeverij Kok, Utrecht 2011, 415 p., € 39,90 (ISBN 9789043517935).

Bucur, Bogdan Gabriel, *Angelomorphic Pneumatology. Clement of Alexandria and Other Early Christian Witnesses*, Supplements to Vigiliae Christianae, Brill, Leiden/ Boston 2009, 232 p., € 99,- (ISBN 9789004174146).

Busch, Eberhard, *Meine Zeit mit Karl Barth. Tagebuch 1965-1968*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2011, 760 p., € 24,95 (ISBN 9783525560013).

Damascenus, Johannes & Abu Qurra, Theodorus, *De eerste christelijke polemiek met de Islam*. Vertaald en toegelicht door Michiel Op de Coul en Marcel Poorthuis, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer 2010, 200 p., € 23,50 (ISBN 9789021142821).

Eschbach, Hans (red.), *Voortdurend verlangen. Geestelijke vernieuwing in de Protestantse Kerk*, Uitgeverij Boeken-
centrum, Zoetermeer 2011, 278 p.,
€ 19,95 (ISBN 9789023925958).

Eijnatten, Joris van & Yates, Paula, *The Dynamics of Religious Reform in Northern Europe 1780-1920. II. The Churches*,
Universitaire Pers Leuven, Leuven 2011,
285 p., € 69,50 (ISBN 9789058678263).

Feijen, Albert Pieter en Velden, Joanne van
der, *Bijbelse gebeden. Gebedsonderwijs vanuit
de Bijbel*, serie Woord en Wereld 84,
Uitgeverij Woord en Wereld, Bedum 2010,
135 p., € 11,50 (ISBN 905046081X).

Gunning, J.H. Jr, *Goed van God denken.
Teksten uit Magdalena*, Uitgeverij
Boekencentrum, Zoetermeer 2010, 77 p.,
€ 12,50 (ISBN 9789023924951).

Haase, Lisbeth, *Mutig und Glaubensstark.
Frauen und die Reformation*, Evangelische
Verlagsanstalt, Leipzig 2011, 149 p., € 14,80
(ISBN 9783374028429).

Hertog, G.C. den (red.), *Correlatie. Tussen
bijbelwetenschap en systematische theologie*,
Uitgave van de Theologische Universiteit
Apeldoorn, Drukkerij Verloop,
Alblasserdam 2010, 75 p., € 10,-
(ISBN 9789075847338).

Hoek, J., *Verantwoorde hoop.
Apologetische thema's*, Serie Theologische
Hogeschool van de Gereformeerde Bond
'Johannes Calvijn' (THGB), Uitgeverij
Jongbloed, Heerenveen 2011, 275 p.,
€ 14,95 (ISBN 9789088970153).

Hof, W.J. Op 't, *De theologische opvattingen
van Willem Teellinck*, Uitgeverij De Groot
Goudriaan, Kampen 2011, 320 p., € 29,90
(ISBN 9789088651991).

Houtman, Piet, *'This is Your God!' Preaching
Biblical History*, ISPCK, Delhi 2010, 279 p.,
prijs onbekend (ISBN 9788184650419).

Huizinga, Wout (red.), *Onder het vergroot-
glas. Pastorale supervisie aan studenten en
voorgangers*, Baptistica Reeks, Baptisten
Seminarium, Barneveld 2010, 105 p.,
€ 11,90 (ISBN 9789077245446).

Hunink, Vincent e.a., *Augustinus en onder-
wijs*, Themanummer Lampas 43 (2010) 4,
Uitgeverij Verloren, Hilversum 2010, 144 p.,
€ 11,- (ISBN 9789087042004).

Kamsteeg, Aad en Vries, Tjerk de,
*Ooggetuige in Israël. Joden en Palestijnen in
een omstreden land*, Uitgeverij Buijten &
Schipperheijn, Amsterdam 2011, 160 p.,
€ 18,90 (ISBN 9789058815453).

Kellner, Dirk, *Charisma als Grundbegriff
der Praktischen Theologie. Die Bedeutung
der Charismenlehre für die Pastoraltheologie
und die Lehre vom Gemeindeaufbau*,
Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2011,
557 p., € 48,60 (ISBN 9783290175818).

Kruis, J.M. van 't, *Protestantse bronnen over
God*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer
2011, 84 p., € 11,90 (ISBN 9789023925545).

Mendl, Hans, *Religion erleben.
Ein Arbeitsbuch für den Religionsunterricht.
20 Praxisfelder*, Kösel Verlag,
München 2008, 440 p., € 22,99
(ISBN 9783466368112).

Menno. *Nederlands enige radicale hervormer. Eenmalig magazine (glossy)*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2011, 83 p., € 6,95 (ISBN 9789023925798).

Mostert, Walter, *Rechtfertigungslehre, Biblisch-theologisch, Dogmengeschichtlich. Fundamentaltheologisch*, Theologischer Verlag Zürich, Zürich 2011, 319 p., € 27,80 (ISBN 9783290175801).

Musschenga, Bert e.a., *Ethiek in Nederland. Van 1900 tot 1970 en daarna*, Uitgeverij Damon, Budel 2010, 376 p., € 29,90 (ISBN 9789460360411).

Ouweneel, Willem J., *De Kerk van God II. Ontwerp van een historische en praktische ecclesiologie*, Uitgeverij Medema, Heerenveen 2011, 518 p., € 37,95 (ISBN 9789063536077).

Protestantse Kerk in Nederland, *Spoken over God. Pastorale handreiking*, Uitgeverij Boekencentrum 2011, 54 p., € 4,90 (ISBN 9789023925538).

Reuver, A. de, *Aangevochten geloof bij Luther, Calvijn en Kohlbrugge*, Uitgeverij Jongbloed, Heerenveen 2011, 111 p., € 7,50 (ISBN 9789088970146).

Slagboom, D., *Belijden en beleven. Een praktische toelichting op de Nederlandse Geloofsbelijdenis*, Uitgeverij Den Hertog, Houten 2010, 413 p., € 27,90 (ISBN 9789033122507).

Stafleu, Dick, *Chronos & Clio. De tijd in de geschiedenis*, Buijten & Schipperheijn, Amsterdam 2011, 239 p., € 25,- (ISBN 9789058815040).

Stark, Ciska en Tillema, Erik Jan, *Kracht van een minderheid. Doopsgezinden in Nederland*, Uitgeverij Meinema, Zoetermeer 2011, 200 p., € 19,90 (ISBN 9789021142937).

Stobbe, Heinz-Günther, *Religion, Gewalt und Krieg. Eine Einführung*, Theologie und Frieden, Bd. 40, W. Kohlhammer, Stuttgart 2011, 348 p., € 39,90 (ISBN 3170213722).

Teeuw, A.A., *Vasten en minderen. Hoe vasten van betekenis veranderde*, Uitgeverij Groen, Heerenveen 2011, 144 p., € 12,50 (ISBN 9789088970078).

Verboom, W., *De Nederlandse Geloofsbelijdenis. Een eigentijdse weergave. Met uitleg voor gesprek*, Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer 2011, 127 p., € 8,90 (ISBN 9023926009).

Vergunst, P.J., *In de familie. De Bijbel en het leven van drie generaties*, Uitgeverij Groen, Heerenveen 2010, 67 p., € 9,95 (ISBN 9789088970085).

Vergunst, P.J. (red.), *Mijn leven is voor U. Belijden dat niet vanzelf spreekt*, Uitgeverij Jongbloed, Heerenveen 2011, 114 p., € 14,95 (ISBN 88970030).

Wassinkmaat, G., *Orde op zaken stellen. Een bijbelse doordenking van de heilsorde*, Uitgeverij Jongbloed, Heerenveen 2011, 170 p., € 12,50 (ISBN 9789088970054).

Zwoferink, Laura, *Kijk en Luister 3*, Uitgeverij Den Hertog, Houten 2009, 201 p., € 27,90 (ISBN 9789033121975).